

A. TOINBIS

CIVILIZACIJOS TEISMAS *

I

Dabartinis vakarietiškas požiūris į istoriją labai prieštaringas. Mūsų istoriniam horizontui prasiplėtus laike ir erdvėje, mūsų istorijos vizija (tai, ką iš tikrųjų matome, priešingai tam, ką norėdami galėtume matyti) staiga susiaurėjo iki mažo plotelio, kokį regi arklys tarp savo akidangčių ar povandeninio laivo kapitonas pro savo periskopą.

Tai nepaprasta; juolab tai tik vienas iš daugelio tokių prieštaravimų, būdingų mūsų laikams. Didžiajai daliai protų grėsmingai išskyla kiti pavyzdžiai. Kad ir beprecedentinis humanizmo jausmo sustiprėjimas mūsų pasaulyje. Žmogaus teisės pripažįstamos visų klasių, nacijų ir rasių atstovams; drauge, matyt, neregėtu mastu išvėlėme į klasių kovą, nacionalizmą ir rasizmą. Šios blogos aistros reiškiasi šaltakraujiškai, mokliškai suplanuotais žiaurumais; ir šios nesuderinamos sąmonės būsenos ir elgesio normos šiandien matomos greta ne tik tame pačiame pasaulyje, bet ir kartkartėmis toje pat šalyje ar net sieloje.

Vėlgi — neregėtai pajėgią gamybą lydi neregėti nepritekliai. Išradome dirbančias mums mašinas, bet darbas tarnauja žmogui mažiau nei kada nors (net tokiam esminiam ir paprastam reikalui kaip parama motinų, prižiūrinčių savo vaikus). Susiduriame su nuolatine visuotinio nedarbo ir darbo jėgos trūkumo kaita. Praplatėjusio istorinio horizonto ir susiaurėjusios istorinės vizijos kontrastas neabejotinai būdingas mūsų amžiui. Netgi šis kontrastas pats savaime — irgi stulbinantis prieštaravimas!

Pradžiai prisiminkime, kaip išplatėjo dabartinis mūsų horizontas. Erdvėje išvešėjęs vakarietiškas mąstymo laukas apėmė visą žmoniją, visą planetos gyvenamą ir įsavinamą paviršių, visą žvaigždžių visatą, kurioje ši planeta — be galo maža dulkelė. Laike ištįsęs vakarietiškas matymo laukas apėmė visas per paskutiniuosius 6000 metų atsiradusias ir žlugusias civilizacijas; žmonijos priešistorę iki jos genezės prieš 600 000 ar milijoną metų. Koks platus mūsų istorijos horizontas! Bet tuo pačiu metu istorinė vizija susiaurėjo; ji visada buvo linkusi trauktis iki siaurų atskiros respublikos ar karalystės, kurių piliečiais tenka būti kiekvienam iš mūsų,

* Versta iš: *Toinbee Arnold J. Civilization on Trial.*—New York, 1948, p. 150—163. Vertė *Virginijus Valentinavičius.*

ribų. Seniausių gyvųjų Vakarų valstybių — tarkim, Prancūzijos ar Anglijos — politinė egzistencija — ne daugiau kaip tūkstantmetis; didžiausios Vakarų šalys, — tarkim, Brazilija ir Jungtinės Valstijos, — užima tik mažą viso gyvenamo žemės paviršiaus dalį.

Kai mūsų istorijos horizontas buvo dar siauras (kol Vakarų jūreiviai nebuvo apiplaukę pasaulio, o kosmogonijos teoretikai ir geologai išplėtę visatos laike ir erdvėje), mūsų ikinacionaliniai protėviai viduramžiais turėjo platesnę ir teisingesnę istorijos viziją negu mes dabar. Jiems istorija buvo ne savos parapijos, o Izraelio, Graikijos ir Romos istorija! Nors jie ir klydo, kad pasaulis sukurtas 4004 m. pr. m. e., bet geriau išvelgti 4004 m. pr. m. e. negu apsiriboti Nepriklausomybės deklaracija, „Meiflaueriu“ arba Kolumbo ir vikingų kelionėmis. (Tiesą sakant, nors mūsų protėviai ir nežinojo, 4004 m. pr. m. e. buvo pakankamai svarbi data: apytikriai tada atsirado tam tikro žmonių bendrijų tipo, vadinamo civilizacija, pirmieji atstovai.)

Taigi mūsų protėviams Roma ar Jeruzalė buvo svarbesnės negu jų gimtieji miestai. Kai VI m. e. a. mūsų anglosaksiškieji protėviai atsivertė į krikščionybę, jie išmoko lotynų kalbą, studijavo jos dėka atsivėrusius jiems bažnytinės ir pasaulietinės kultūros lobius ir keliavo į Romą bei Jeruzalę, — ir šiuolaikinė karo meto kelionė, palyginti su tomis sunkiomis ir pavojingomis kelionėmis, yra vaikų žaidimas. Mūsų protėviai, atrodo, buvo didžiadvasiai, ir tai yra didelė tiek intelektualinė, tiek dorovinė vertybė, nes nacionalinės istorijos jų laiko ir erdvės ribose yra nesuprantamos.

II

Laiko dimensijoje jūs negalėsite suprasti Anglijos istorijos, jeigu pradėsite nuo anglų atėjimo į Britaniją, ir ne ką suprantamesnė jums bus Jungtinių Valstijų istorija tik nuo anglų atsiradimo Šiaurės Amerikoje. Analogiškai erdvės dimensijoje jūs nesuvoksit šalies istorijos, jei išplėšite tą šalį iš pasaulio žemėlapiu ir išmesite iš savo svarstymo viską, kas kilo už tam tikros valstybės sienų.

Kokie įvykiai nulėmė epochą nacionalinėse Jungtinių Valstijų ir Jungtinės Karalystės istorijose? Žvelgdamas į praeitį, teigčiau, kad tai buvo du pasauliniai karai, industrinė revoliucija, didieji geografiniai atradimai, Renesansas, atsivertimas į krikščionybę. O dabar pamėginkite papasakoti Jungtinių Valstijų ar Jungtinės Karalystės istoriją, nelaikydami šių įvykių pagrindiniais, arba paaiškinkite šiuos įvykius kaip vietinius Amerikos ar Anglijos reikalus. Mažiausias šių bet kurios Vakarų šalies istorijos didžiųjų įvykių aiškinimo vienetas, kurį galima būtų pasitelkti, yra Vakarų krikščioniškojo pasaulio visuma. Vakarų krikščioniškuoju pasauliu laikau Romos katalikų ir protestantų pasaulį — Romos patriarchato sekėjus, išlaikiusius ištikimybę popiežiui, su buvusiais šalininkais, sulaužiusiais tą ištikimybę.

Bet krikščionybės istorija taip pat nesuprantama tik jos laiko ir erdvės ribose. Nors krikščionybė yra daug geresnis istoriko samprotavimo vienetas negu Jungtinės Valstijos, Anglija ir Prancūzija, patikrinus paaiškėja ir jo neadekvatumas. Laiko dimensijoje jis siekia tik Romos imperijos žlugimą pratęsusių tamsių amžių pabaigą; tai yra apima mažiau negu 1300 metų, o 1300 metų yra mažiau negu ketvirtis 6000 metų, kai egzistuoja visuomenės tipai, atstovaujantys krikščioniškajam pasauliui. Krikščionybės civilizacija priklauso trečiajai iš žinomų civilizacijų kartų.

Erdvėje krikščionybės pasaulio ribų siaurumas dar išpūdingesnis. Jei pažiūrėsite į pasaulio fizinio žemėlapiu visumą, pamatysite, kad maža sausos žemės dalis susideda iš vienintelio žemyno — Azijos, turinčios kažkiek pusiasalių bei salų. Kokias tolimiausias ribas sugebėjo pasiekti krikščionybės pasaulis? Vakarinę ribą jūs rasite Aliaskoje ir Čilėje, rytinę — Suomijoje ir Dalmatijoje. Tai, kas yra tarp šių keturių taškų, — krikščionybės pasaulio valdų maksimumas. Ką gi reiškia šitos valdos? Tik Europos pusiasalio Azijoje galiuką ir porelę didelių salų (turiu omenyje Šiaurės ir Pietų Ameriką). Net primetus išorinius ir atsitiktinius krikščionybės pasaulio placdarmus Pietų Afrikoje, Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje, bendra dabartinė krikščionybės užimta sritis yra tik labai maža tinkamo gyventi planetos paviršiaus dalis. Taigi jūs negalite suprasti krikščionybės pasaulio istorijos, imdami jo geografines ribas.

Vakarų krikščioniškasis pasaulis yra krikščionybės produktas, bet krikščionybė atsirado ne Vakaruose; ji atsirado už Vakarų krikščioniškojo pasaulio ribų, rajone, dabar priklausančiame kitai civilizacijai, — islamui. Mes, Vakarų krikščionys, kažkada mėginome atimti iš musulmonų savo religijos lopšį Palestinoje. Jei kryžiuočiai būtų pasiekę savo, Vakarų krikščioniškasis pasaulis truputį pastūmėtų savo pozicijas daug reiškančioje Azijos žemyninėje dalyje. Bet kryžiuočiams nepasisėkė.

Vakarų krikščionybė yra tik viena iš penkių šiandien išlikusių pasaulyje civilizacijų: šios yra tik penkios iš maždaug devyniolikos civilizacijų, egzistavusių, kaip manoma, nuo pirmo tokio tipo visuomeninių atstovų pasirodymo apytikriai prieš 6000 metų.

III

Pirmiausia dėl kitų keturių gyvuojančių civilizacijų: jei civilizacijos placdarmo kontinente (turiu galvoje galingą Azijos žemės masyvą) solidumas galėtų būti apytikris tos civilizacijos santykių gyvenimo perspektyvų indikatorius, tai tos keturios gyvuojančios civilizacijos gyvybės draudimo biznis žargonu būtų „geresnės gyvybės“ nei mūsų pačių Vakarų krikščionybė.

Mūsų civilizacijos sesuo — ortodoksinė bažnyčia, aprėpusi žemyną nuo Baltijos iki Ramiojo vandenyno, nuo Viduržemio jūros iki Arkties,—

užima Azijos šiaurinę pusę ir Azijos Europinio pusiasalio rytinę pusę. Rusija žvelgia į visų kitų civilizacijų užpakalines duris — iš Baltarusijos ir Šiaurės Rytų Sibiro mato mūsiškio Vakarų pasaulio užkulius Lenkijoje ir Aliaskoje, iš Kaukazo ir Vidurinės Azijos — islamo ir induizmo pasaulių nugaras, iš Centrinio ir Rytų Sibiro — Tolimųjų Rytų pasaulio pakaušį.

Mūsų civilizacijos įbrolis — islamas — taip pat tvirtai stovi žemyne. Islamo valdos driekiasi nuo Azijos kontinento širdies Šiaurės Vakarų Kinijoje iki Azijos Afrikinio pusiasalio vakarų kranto. Iš Dakaro islamo pasaulis dominuoja vietose, kur kontinentas labiausiai priartėjęs prie sąsiaurių, skiriančių Azijos Afrikinį pusiasalį ir Pietų Amerikos salą. Islamas turi tvirtas pozicijas ir Indijos pusiasalyje Azijoje.

Kalbant apie induizmo ir Tolimųjų Rytų visuomenes nebūtina įrodinėti, kad 400 milijonų indų ir 400 ar 500 milijonų kinų tvirtai įsikūrę žemyne.

Antra vertus, negalime perdėti nei vienos gyvuojančios civilizacijos reikšmės vien todėl, kad joms teko laimėti išlikti ligi šiol. Jei vietoje „gyvenimo perspektyvų“ svarstysime laimėjimus, apytikris santykinių laimėjimų indikatorius galėtų būti gyvybės suteikimas tokiai individualiai sielai, kurią vis dar laimina žmonija.

Taigi kas yra didžiausi dabartinės žmonijos kartos geradariai? Manychiau — Konfucijus ir Lao Dzė, Buda, Zaratustra, Izraelio ir Judėjos pranašai, Jėzus ir Mahometas, ir Sokratas. Nė vienas iš šių tebeaktualių žmonijos geradarių nėra kurios nors iš penkių egzistuojančių civilizacijų vaikas. Konfucijų ir Lao Dzė pagimdė dabar išnykusi ankstesnė Tolimųjų Rytų civilizacijos karta, Budą — dabar išnykusi ankstesnė indų civilizacijos karta, Ozėją, Zaratustrą, Jėzų ir Mahometą — dabar išnykusi sirų civilizacija. Sokratas buvo dabar išnykusios graikų civilizacijos kūdikis.

Per paskutiniuosius 400 metų visos penkios gyvuojančios civilizacijos dėl dviejų iš jų iniciatyvos pradėjo kontaktuoti. Tai — Vakarų krikščionybės ekspansija iš Europos pusiasalio Azijoje viršūnės per vandenyną ir ortodoksinės bažnyčios ekspansija visame Azijos kontinente.

Vakarų krikščionybės ekspansija turi dvi ypatybes: pirma — kaip okeaninė, tai vienintelė pastebėta tikrai globalinė civilizacijos ekspansija (ta prasme, kad visai užėmė atskirą gyvenamo žemės paviršiaus porciją); antra — moderniomis mechaninėmis priemonėmis „užkariavus erdvę ir laiką“, besiplečiantis Vakarų materialios civilizacijos tinklas sujungė skirtingas pasaulio šalis nematyta glaudžiais fiziniiais kontaktais. Tačiau Vakarų civilizacijos ekspansija nuo savo amžininkės rusų ortodoksinės bažnyčios ir ankstesnių panašių ekspansijų skiriasi tik laipsniu, bet ne kokybe.

Ekspansijų, dariusių didelę įtaką dabatinei žmonijos unifikacijai, vadinasi, ir mūsų žmogiškos istorijos vizijos unifikacijai, būta ir anksčiau.

Į vakarus sirų civilizaciją finikiečiai propagavo iki vakarinių Europos ir Azijos krantų, imeritai ir nestorininkai — į pietryčius iki Indijos pusiasalio Azijoje galo, nestorininkai ir manichiejai — į šiaurės rytus iki Ramiojo vandenyno. Ji plėtėsi dviem kryptim užjūrin ir viena — į žemyną. Bet kuris Pekino lankytojas turėtų būti matęs sukrečiantį kultūrinių Sirijos civilizacijos užkariavimų Azijoje paminklą. Trikalbiuose Manču dinastijos užrašuose Pekine manču ir mongoliški tekstai iškalti ne kinietiškais hieroglifais, bet siriška mūsų raidyno forma.

Kitas mirusių civilizacijų ekspansijos pavyzdys galėtų būti graikų civilizacija, jų pačių nunešta į vakarus iki Marselio, romėnų paskleista į šiaurę, žemyno gilumon, iki Reino ir Dunojaus, ir makedoniečių — į rytus iki Indijos ir Kinijos vidinių sričių; dar — šumerų civilizacijos ekspansija į visas puses iš jos lopo šio Irake.

IV

Atskirų civilizacijų ekspansijų sekos rezultatas — dabar suvienytas į vieną didžiąją visuomenę visas apgyvendintas pasaulis. Vakarų krikščionybės ekspansija galutinai užbaigė šį procesą. Bet reikia atsižvelgti ir į šias ypatybes: pirma — Vakarų krikščionybės ekspansija tik užbaigė pasaulio suvienijimą, nulėmė tik paskutinį jo etapą; antra — nors pasaulio suvienijimas pasiektas dėl vakarietiškos struktūros, dabartinis Vakarų dominavimas tikrai neišsilaikys. Aštuoniolika ne Vakarų civilizacijų — keturios gyvos, keturiolika mirusių — neabejotinai dar kartą paliudys savo įtakas vieningam pasauliui. Keičiantis kartoms ir šimtmečiams, vieningas pasaulis vystysis atskirų jį sudarančių kultūrų pusiausvyros link, Vakarų komponentas palaipsniui atsidurs kuklesnėje vietoje, kurią gali tikėtis išlaikyti pagal savo vidinių turtų vertę, palygintą su tomis kitomis kultūromis — gyvomis ir mirusiomis, kurias savo dabartine ekspansija Vakarų visuomenė surišo su savimi ir tarpusavyje.

Istorija perspektyvoje, aš jaučiu, kelia mums ir ateinančioms po mūsų istorikų kartoms tokį reikalavimą. Jei mes norime padaryti gentainiams — žmonėms įmanomą mūsų jėgoms paslaugą — labai svarbią paslaugą — padėti susiorientuoti vieningame pasaulyje, mes privalome vaizduotės ir valios pagalba stengtis išsiveržti iš vietinės reikšmės ir viena-dienių mūsų pačių šalių bei kultūrų istorijų kalėjimo sienų, mes turime pratintis matyti istoriją kaip visumą.

Pirma mūsų užduotis — sukurti ir pateikti kitiems žmonėms visų žinomų civilizacijų — gyvų ir mirusių — istorijas kaip visumą. Tai, mano galva, galima padaryti dviem būdais.

Pirmas būdas — civilizacijų, iš kurių paminėjau keturias pirmaujančias, sandūrų studijos. Šios sandūros istorijoje tiesiog švyti ne tik dėl to, kad fokusuoja kažkiek civilizacijų į vieną tašką, bet ir dėl to, kad šiose sandūrose atsirado aukštesnės religijos; Didžiosios Motinos ir jos

kenčiančio, mirstančio ir atgimstančio Sūnaus garbinimas (greičiausiai šumeriškos kilmės); judaizmas ir zaratuizmas kilę iš Sirijos ir Babilono civilizacijų sandūros; krikščionybė ir islamas — iš Sirijos ir Graikijos civilizacijų sandūros; mahajanos budizmas ir induizmas — iš indų ir graikų civilizacijų sandūros. Žmonijos ateitis šiame pasaulyje (jei žmonija turės ateitį šiame pasaulyje), manau, siejasi su šiomis aukštesnėmis religijomis, atsiradusiomis per paskutiniuosius 4000 metų (ypač per 3000 metų), o ne su civilizacijomis, kurių sąveikos sukūrė galimybes atsirasti aukštesnėms religijoms.

Kitas visų žinomų civilizacijų istorijų visumos studijavimo būdas — lyginamoji individualių istorijų analizė, laikant jas keliomis tam tikros rūšies, priklausančios genčiai „žmogiška visuomenė“, atstovėmis. Jeigu civilizacijų istorijose išryškinsime principines fazes — gimimą, augimą, trūkumą ir žlugimą, galėsime fazę po fazės lyginti jų patyrimą. Taip mes gal atskirtume jų bendrą — specifinę patirtį nuo individualios — unikalios. Šis kelias gal leistų sukurti vadinamą civilizacijomis visuomenės rūšių morfologiją.

Jei šiais dviem būdais sukurtume istorijos viziją, suprastume, kad atskirų civilizacijų ir tautų istorijos perspektyvoms, kurias dabar matome per gana savotiškus vienadienius vakarietiškus akinius, reikia toli siekiančių korekcijų.

Koreguojant savo perspektyvas, siūlau būti išmintingiems ir pasekti iš karto dvi alternatyvias prielaidas. Pirmą alternatyvą — žmonijos ateitis vis dėlto nebus katastrofiška, nors ir paaiškėtų, kad Antrasis pasaulinis karas ne paskutinis, mes išgyvensime likusią pasaulinių karų serijos dalį taip pat kaip ir pirmuosius du ir galų gale prasiskinsime kelią į ramesnius vandenis. Kita galimybė — šie pirmieji du karai gal yra tik visiškos katastrofos, kurią ruošiamės užsitraukti ant savo galvų, uvertiūra.

Ši antroji, nemalonesnė, alternatyva turi geras praktines galimybes, nes žmonija, deja, atrado, kaip gauti energiją iš atomo, prieš sunaikindama karo institutą. Tokie dabartinio pasaulio gyvenimo prieštaravimai ir paradoksai, nuo kurių pradėjau, kartu yra rimti socialinės ir dvasinės ligos simptomai, ir jų egzistavimas — vienas grėsmingiausių šiuolaikinės istorijos kraštovaizdžio bruožų — dar vienas požymis, kad į nemalonesnę alternatyvą turime žiūrėti kaip į rimtą galimybę, o ne kaip į sąmojų.

Kitoje alternatyvoje aš siūlau mums, istorikams, sutelkti savo dėmesį — ir nukreipti savo klausytojų bei skaitytojų dėmesį — į istorijas tokių civilizacijų ir tautų, kurios, atsižvelgiant į jų praeities įvykius, vieningame pasaulyje išėjo priekini į vieną iš galbūt laukiančių žmonijos alternatyvių ateičių.

Jeigu žmonijos ateitis apskritai bus laiminga, pranašaučiau, kad Senajame Pasaulyje ateitis laukia Kinijos, o Šiaurės Amerikos saloje — kanadiečių. Kad ir kokia būtų žmonijos Šiaurės Amerikoje ateitis, aš gana tikras, kad šitie prancūziškai kalbantys kanadiečiai bus čia baigiantis siužetui.

Dėl katastrofiškos žmonijos ateities mažiausiai prieš keletą metų buvau pranašavęs, kad bet kokia ateitis susisies su tibetiečiais ir eskimais, nes šios tautos visai neseniai užėmė nepaprastai saugias pozicijas. „Saugias“, aišku, reiškia saugias nuo žmogiškos beprotybės ir nedorumo keliamų pavojų, bet ne nuo fizinės aplinkos atšiaurumo. Žmonija jau nuo paleolito vidurio buvo fizinės aplinkos šeiminingė tiek, kiek reikia praktiniams tikslams; nuo to laiko vienintelis pavojus žmogui — ir mirtinas pavojus — buvo tik pats žmogus. Bet tibetiečių ir eskimų namai jau ne saugūs, nes tuoj įsigudrinsim perskristi Šiaurės Ašigalių ir Himalajus, ir, mano manymu, Šiaurinė Kanada ir Tibetas — tikėtini būsimo rusų—amerikiečių karo teatrai.

Jeigu žmonija, turinti atominę bombą, išprotės, asmeniškai aš kažkurios dabartinio žmonijos palikimo dalies gelbėtojais laikyčiau Centrinės Afrikos pigmėjus. (Jų rytiniai pusbroliai Filipinuose ir Malazijos pasaulyje tikriausiai išnyks kartu su kitais, nes, kaip dabar supratome, gyvena pavojingose vietose¹.)

Mūsų antropologai teigia, kad Afrikos negrai turi nuostabiai tyrą ir sudvasintą dievo prigimties ir santykio su žmogumi koncepciją. Kaip nauja žmonija, jie turi galimybę guviai startuoti. Nors mes ir prarastume pastarųjų 6000 ar 10 000 metų pasiekimus, ką reiškia 10 000 metų šalia 600 000 ar 800 000 metų, kuriuos žmonija jau egzistavo?

Kraštutinė katastrofos galimybė — mes sėkmingai išnaikinsime visą žmoniją — ir Afrikos negrus, ir visus kitus. Gyvybės šioje planetoje praeities istorija liudija, kad ši galimybė nėra visiškai neįtikėtina. Galų gale žmogaus viešpatavimas žemėje (jei mes teisūs, kad dabartinis žmogaus dominavimas prasidėjo vidurio paleolite) tęsiasi tik 100 000 metų. Kas gi tai, palyginti su 500 ar 800 milijonų metų, kai šios planetos paviršiuje egzistuoja gyvybė? Kitos gyvybės formos praeityje džiaugėsi daug ilgesniu viešpatavimu, kuris vis tiek galų gale baigdavosi. Šarvuotosios reptilijos viešpatavo galbūt 80 mln. metų, tarkim nuo 130 mln. metų iki 50 mln. metų prieš mūsų dienas. Bet reptilijų viešpatavimas baigėsi. Gerokai anksčiau — prieš 300 mln. metų — karaliavo milžiniškos šarvuotosios žuvys — sutvėrimai, pasiekę didžiulį pranašumą dėl to, kad užsiaugino judrų apatinį žandikaulį. Bet žuvų viešpatavimas baigėsi.

Manoma, kad sparnuoti vabzdžiai atsirado apytikriai prieš 250 mln. metų. Matyt, aukštesnieji sparnuoti vabzdžiai — visuomeniniai vabzdžiai, institucinio gyvenimo sukūrimu anticipavę žmoniją — tebelaukia savo karalystės žemėje. Jei skruzdėlės ir bitės kada nors pasiektų bent menką kažkada žmogaus turėto intelektualinio supratimo atšvaitą ir pačios mėgintų pamatyti istoriją perspektyvoje, jos galėtų nuspresti, kad žinduolių adventas ir trumpas žmogiškų žinduolių viešpatavimas buvo labiausiai netikęs epizodas, „kupinas nieko nereiškiančio triukšmo ir įniršio“.

Mūsų dabartinės kartos imperatyvas — rūpintis, kad tokia istorijos interpretacija netaptų teisinga.

¹ Ramiajame vandenyne.